

А. А. Соляник

д-р пед. наук, проф., проректор з наукової роботи,
Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна
allasolyanik164@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7167-6695>

НАДІЯ ЯКІВНА ФРІДЬЄВА — ФУНДАТОР ХАРКІВСЬКОЇ ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ ШКОЛИ

Надія Яківна Фрідьєва — це не стільки ім'я, скільки символ, який асоціюється з такими поняттями, як інтелігент, учений, наставник, фундатор вищої бібліотечної освіти в Україні. Ця особистість поряд із Л. Б. Хавкіною та К. І. Рубинським належить до когорти славетних корифеїв, котрі здобули для українського бібліотекознавства міжнародне визнання.

Н. Я. Фрідьєва народилася 28 листопада 1894 р. в Челябінську в сім'ї земського службовця. Рано залишившись сиротою, Надія розпочала трудову діяльність у неповні 16 років — після закінчення із золотою медаллю другої Уфимської жіночої гімназії працювала в 1910–1912 рр. народним учителем в сільській школі Златоустівського повіту Оренбурзької губернії.

Розумна й талановита, Надія Яківна, прагнучи здобути вищу освіту, в 1913 р. вступила до сільськогосподарського інституту в Петербурзі. Однак через матеріальну скруту, перейшовши на 4-й курс цього ВНЗ, була змушена перервати навчання і повернутися на Урал. У 1916–1917 рр. працювала завідувачем відділу позашкільної освіти Шаранського р-ну Уфимського губернського земства, завідувачем районної бібліотеки с. Шаран Белебеївського повіту Уфимської губернії — однієї з 2000 «павленківських бібліотек», які заповідав земству видавець-демократ Ф. Ф. Павленков [6].

У 1917–1918 рр. — завідувачка міської бібліотеки Белебеївської міської управи Уфимської губернії; у 1918–1919 рр. — губернський інструктор з бібліотечної роботи відділу народної освіти м. Уфа; 1919–1921 рр. — завідувачка показової бібліотеки культвідділу спілки кооперативів «Томський кооператор», одна з організаторів Музею бібліотекознавства в м. Томськ, організатор бібліотечних курсів, розробник програм з підготовки та перепідготовки бібліотекарів, губернський інструктор з бібліотечної роботи Губполітосвіти м. Томськ. Читаючи лекції на бібліотечних курсах Уфи, Томська, Н. Фрідьєва опублікувала перші праці з проблем поліпшення бібліотечної справи, серед яких особливе місце посідають статті «Техніка народної бібліотеки», «Шляхи позашкільного будівництва», «Трудове начало в новій бібліотеці» та ін., брала участь у підготовці першого методичного посібника для бібліотек, опублікованого в 1920 р. в Красноярську [7].

З 1921 по 1982 рр., тобто понад 60 років, до кінця свого життя Н. Я. Фрідьєва жила в Україні: з 1921 по 1928 рр. — у Києві, а з 1928 р. — у Харкові.

З 1921 по 1928 рр. Н. Фрідьева працює в Києві на посаді інструктора з бібліотечної роботи, методиста Губполітосвіти. У 1923 р. створила та очолила Київське бібліотечне об'єднання при Центральній робітничій бібліотеці ім. ВКП(б) (нині — Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого), у 1924 р. обрана делегатом Першого Всеросійського бібліотечного з'їзду. У 1925 р. створила та очолила кабінет бібліотекознавства при Центральній робітничій бібліотеці ім. ВКП(б), була делегатом Першої конференції наукових бібліотек України в складі групи бібліотекарів Київського бібліотечного об'єднання, у 1926 р. — делегат Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників у Харкові.

У 1926–1928 рр. працює науковим співробітником Українського науково-дослідного інституту книгознавства (УНІК), де ініціює та успішно реалізує соціологічне дослідження щодо з'ясування читацьких потреб, інтересів, смаків і запитів користувачів. За результатами цього масштабного дослідження в 1927 р. видає друком у співавторстві зі своїм першим чоловіком, відомим бібліотекознавцем Д. Баликою книгу «Изучение читателя: опыт методики». У 1928 р. виходить друком друге — виправлене й доповнене видання цієї книги.

З 1928 р. життєвий і творчий шлях Н. Я. Фрідьєвої пов'язаний з Харковом. Доленосу роль у її професійному й кар'єрному зростанні відіграли дві освітні установи — Харківська державна академія культури (ХДАК) та Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (сучасні назви), яким вона сповна присвятила свій багатогранний талант науковця, організатора, педагога, фахівця. Саме Харків — бібліотечна столиця України — надав змоги Надії Яківні успішно реалізувати потужний професійний потенціал, стати авторитетним презентантом української бібліотечної науки, практики й освіти на міжнародному рівні.

Зважаючи на значний професійний досвід у розбудові бібліотечної справи, Наркомос УРСР у 1928 р. довірив Н. Я. Фрідьєвій нову відповідальну місію — заснувати в Україні освітню інституцію з підготовки бібліотечних кадрів вищого рівня, яку вона з честю виконала.

Очолити в 1928 р. бібліотечне відділення факультету політосвіти Харківського інституту народної освіти (ХІНО), Надія Яківна організувала першу в Україні кафедру бібліотекознавства, якою керувала до квітня 1935 р. і виконувала обов'язки професора. Брак досвіду підготовки бібліотечних фахівців в Україні потребував від працівників кафедри та її керівника педагогічної й організаторської майстерності. Досвід роботи на бібліотечних курсах у Томську, Уфі, Києві допоміг Н. Я. Фрідьєвій у написанні якісних навчальних планів підготовки бібліотечних фахівців, програм та методичних розробок.

У 1929 р. Надія Яківна очолила й перший в Україні бібліотечний факультет, організований у структурі Харківського інституту політичної освіти (ХІПО). Вона була його першим деканом до 5 березня 1931 р., другим його деканом був М. М. Фельдштейн (1931–1933), третім — О. В. Троїцька (1933–1935). На факультеті здійснювалася підготовка організаторів бібліотечної справи, а згодом — організаторів-методистів, існували плани щодо підготовки викладачів бібліотечних дисциплін. Цикл бібліотекознавчих навчальних дисциплін становив не менше 30 %, що сприяло більш якійсь підготовці фахівців. Н. Я. Фрідьева викладала студентам такі навчальні дисципліни: «Організація бібліотечної справи», «Принципи комплектування», «Вивчення читача», «Зміст, форми та методи роботи з читачем».

Упродовж 1931–1935 рр. в структурі бібліотечного факультету функціонувало два відділи: бібліотечний та книгорозповсюдження (книгопоширення). У цей період функціонування бібліотечного факультету постійно збільшувався контингент студентів. Так, якщо в 1933–1934 н. р. на факультеті навчалася 222 студенти, то в 1934–1935 н. р. набір на перший курс становив 300 осіб, а в наступному початковому році — 500 осіб. У 1932 р. була спроба виокремити відділ книгорозповсюдження в окремий факультет, але за браком профільних викладачів та навчально-методичного забезпечення освітнього процесу вона виявилася невдалою. Викладання спеціалізованих дисциплін забезпечувалося викладачами кафедри бібліотекознавства (завідувач — Н. Я. Фрідьева), бібліографії (завідувач — М. А. Годкевич), книгорозповсюдження (завідувач — М. П. Нечаєв). Методичною базою освітнього процесу були два кабінети — бібліотечної роботи та книгопоширення.

Випускники бібліотечного факультету по бібліотечному відділу отримували кваліфікацію організаторів-методистів бібліотечної роботи, викладачів бібліотечних дисциплін у середніх навчальних закладах; випускники відділу книгопоширення — організаторів-методистів масової роботи в книготоргівельних організаціях та видавництвах; бібліографів асортиментознавців; викладачів книгарських дисциплін для фахових середніх навчальних закладів.

Розуміючи гостру потребу в підготовці викладачів бібліотечних дисциплін, в 1931 р. Н. Фрідьева ініціювала відкриття у ВУІКО при кафедрі бібліотекознавства аспірантури з методики роботи з читачем, літератури для дітей та бібліографії. Обсяги набору до аспірантури на початку її відкриття були вражаючими: в 1932/1933 н. р. в аспірантурі ВУІКО навчалася 74 здобувача: 54 особи — на 1 курсі та 20 — на 2 курсі. Серед аспірантів були і випускники бібліотечного відділу/факультету: О. А. Майборода (випуск 1930 р.), Є. К. Матвієнко (випуск 1931 р.), Ф. Ф. Рибалко (випуск 1931 р.), В. Л. Туманов, О. Г. Грібненко, І. М. Шенкман (випуск 1932 р.) [1].

Окрім педагогічної та організаційно-методичної діяльності Н. Фрідьева здійснювала активну наукову роботу. Її статті, що розробляли важливі аспекти роботи з читачем в бібліотеці, публікувалися в «Працях УНІКу», численних професійних періодичних виданнях 1926–1927 рр. Зокрема, питання психології сприйняття книги набули висвітлення в її рецензії «Психологія читача і книги» (1929), «Вплив читання на вольову діяльність людини» (1930) та ін.

Серед найзначиміших праць Н. Я. Фрідьевої 1928–1935 рр. — посібник «Изучение читателя (опыт методики)» (1927, 1928 рр.), написаний у співавторстві з її першим чоловіком, відомим бібліотекознавцем Д. А. Баликою, — став настільною книгою не лише для студентів, практичних працівників, а й науковців. Але зміст цієї книги, незважаючи на значну популярність у бібліотечному середовищі в ті часи, став приводом звинувачення її авторів у правоопортуністичних твердженнях, відриві від генеральної лінії комуністичної партії. У критичних виступах, що звучали на засіданнях кафедри і які публікувалися на сторінках спеціальної преси, до Н. Я. Фрідьевої застосували фразеологічні звороти та епітети, які, зазвичай, використовувалися тоді проти ідейних ворогів.

Подальша доля Надії Яківни тісно пов'язана з найдраматичнішою сторінкою історії нашої країни — вона стала однією з перших жертв політичної кампанії боротьби проти «буржуазного націоналізму». Так, на початку 1931 р. колеги з кафедри необгрунтовано осудили діяльність свого керівника і зажадали від Н. Я. Фрідьевої визнання своїх помилок. Вона визнала їх лише частково, кваліфікувавши як «меншовицько-ідеалістичні». Її можна було зрозуміти, адже репресовано другого чоловіка, маленька дитина. Не допомогли ні її попередні заслуги, ні звання ударника-стахановця. В інституті розпочалися «чистки», арешти [5]. Тому Надія Яківна в 1935 р. змушена залишити викладацьку діяльність і перейти на практичну роботу в Центральну наукову бібліотеку відновленого в 1933 р. Харківського університету, де працювала з 1935 по 1941 рр. ученим секретарем. Робота в ЦНБ Харківського університету відіграла значну роль у її становленні як історика бібліотечної справи. Дослідження нею шляхетної діяльності Д. Багалія, І. Сумцова й інших учених університету, спрямованої на створення громадських, народних, шкільних бібліотек і просвіту народу, сприяли формуванню інтересів Н. Я. Фрідьевої до історико-бібліотекознавчої проблематики. У 1940 р. Н. Фрідьева опублікувала ґрунтовне історико-бібліотекознавче дослідження «Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету: до 135-річчя її існування».

Після визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників Н. Фрідьева відіграла надзвичайно важливу роль у відновленні діяльності

наукової бібліотеки Харківського університету в перші післявоєнні роки, а також у відродженні в Харкові вищої бібліотечної освіти: з 1943 по 1947 рр. вона продовжила працювати ученим секретарем, а згодом — заступником директора ЦНБ Харківського державного університету, з лютого 1944 р. до серпня 1946 р. виконувала обов'язки доцента, декана бібліотечного факультету, а з серпня 1946 по вересень 1947 р. — завідувача кафедри бібліотекознавства Харківського державного педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди.

З відновленням у 1947 р. діяльності Харківського державного бібліотечного інституту Н. Фрідьева до 1 вересня 1968 р. працювала завідувачем кафедри бібліотекознавства, об'єднуючи навколо себе висококваліфікованих фахівців: А. А. Ашукіна, Р. Б. Гуревич, О. А. Майбороду, І. Я. Каганова та ін. Під її керівництвом в умовах післявоєнного відновлення та браку навчально-методичної літератури кафедра зуміла належним чином організувати роботу і забезпечити навчальний процес.

Слід зауважити, що Н. Я. Фрідьева першою серед українських бібліотекознавців здобула науковий ступінь: 13 жовтня 1954 р. відбувся успішний захист її дисертації на тему «Публичные, общественные бесплатные народные библиотеки г. Харькова до 1917 года». Не маючи закінченої вищої освіти, вона довела високий рівень своєї наукової кваліфікації, і в травні 1956 р. ВАК СРСР прийняв рішення про видачу їй диплома кандидата педагогічних наук. Зважаючи на вагомий внесок Н. Я. Фрідьевої в розбудову вищої бібліотечної освіти в Україні, вчена рада Харківського державного бібліотечного інституту (ХДБІ) в лютому 1959 р. обрала її на посаду доцента. 9 вересня ВАК СРСР затвердила її у вченому званні доцента кафедри бібліотекознавства. Пізніше вона обіймала посаду в. о. професора кафедри, яку очолювала.

Науковий доробок Н. Я. Фрідьевої налічує понад 70 праць, серед яких: фундаментальне дослідження діяльності публічних і народних бібліотек «Публичные общественные бесплатные народные библиотеки г. Харькова до 1917 г.» (1954 р.) і її монографія «Жизнь для просвещения народа: (о деятельности К. Д. Алчевской)» (1963 р.) [7].

На особливу увагу заслугоує дослідження Н. Я. Фрідьевою наукових основ бібліотекознавства. У 60-ті рр. вона рецензувала доповідь німецького вченого проф. Х. Кунце «Бібліотекознавство як наука і предмет викладання у ВНЗ», подану на міжнародну конференцію представників вищих навчальних закладів соціалістичних країн (Берлін, 1962 р.) [6]. Пізніше її запросили читати в Берліні лекції з бібліотекознавства, але чекістський радянський режим завадив цій поїздки й не допустив розвитку міжнародного співробітництва українських і зарубіжних науковців.

Розуміння основних теоретичних проблем бібліотекознавства висвітлені нею в статті «До питання про бібліотекознавство як науку» (1971 р.), в якій розкрито позицію науковиці щодо місця бібліотекознавства в системі наук, визначено його об'єкт та предмет. Під об'єктом бібліотекознавства вона розуміла бібліотеку як цілісне утворення, яка є явищем духовного життя суспільства, нерозривно пов'язаним з культурою людства і є одним з найсуттєвіших його компонентів. Н. Фрідьева підкреслювала, що бібліотека є носієм та зберігачем найвеличніших скарбів духовності, писемності й книги, всеохоплюючих компонентів культури. Предметом бібліотекознавства вона вважала суспільні функції бібліотек. Бібліотекознавство визначала як науку про принципи побудови роботи бібліотек і бібліотечної справи, організації і методах їх роботи. Вона одна з перших обґрунтувала необхідність розроблення теорії бібліотечного обслуговування населення й заклала теоретико-методичні основи бібліотечної соціології та професіології. Уже після виходу на пенсію в 1974 р. Н. Я. Фрідьева разом з З. В. Гімалдіною підготувала розділ навчального посібника «Історія бібліотечної справи в Україні» (1917–1932) та ін. [5].

13 грудня 1966 р. Указом Президії Верховної Ради їй присвоєне почесне звання заслуженого працівника культури УРСР — за заслуги в розвитку культури й успіхи в роботі з культурного обслуговування населення. У 1967 р. Харківський державний інститут культури, бібліотечна громадськість відзначили 50-річний ювілей діяльності Н. Я. Фрідьевої на бібліотечній ниві. Студенти режисерського відділення інституту створили теплий, сердечний фільм про ювілярку — «50 років у строю», який на фестивалі аматорських фільмів СРСР (1967 р.) був відзначений золотою медаллю [3].

Ідеї та праці Н. Я. Фрідьевої не втратили актуальності й нині є надійним теоретичним підґрунтям для подальших наукових розвідок у галузі бібліотекознавства. Надія Яківна Фрідьева — засновниця та оберіг харківської бібліотекознавчої школи, усе її життя та діяльність — це зразок самовідданого служіння бібліотечній науці, освіті та практиці.

Список бібліографічних посилань

1. Бабкова Н. В. Підготовка фахівців бібліотечного профілю на базі Харківського інституту політичної освіти: історія, проблеми дослідження та музеєфікації. *Вісник Харківської державної академії культури* : зб. наук. пр. Харків, 2025. Вип. 67. С. 205–216.
2. Волкова С. І., Самійленко Т. П. Кафедра бібліотекознавства ХДАК: до 75-річчя підготовки бібліотечних спеціалістів. *Вісник Харківської державної академії культури* : зб. наук. пр. Харків, 2000. Вип. 3. С. 172–180.
3. Каганов І. Я. Славний ювілей (до 50-річчя громадської, наукової і педагогічної діяльності Н. Я. Фрідьевої). *Бібліотекознавство та бібліографія* : респ. міжвід. наук.-метод. зб. Харків, 1966. Вип. 3. С. 151–159.

4. Кушнарченко Н. М. Фундатор бібліотечної освіти в Україні. *Вісник Харківської державної академії культури* : зб. наук. пр. Харків, 2000. Вип. 2. С. 110–123.
5. Кушнарченко Н. М., Соляник А. А. Надія Яківна Фрідьєва — видатний український бібліотекознавець, фундатор вищої бібліотечної освіти в Україні. *Вісник Харківської державної академії культури* : зб. наук. пр. Харків, 2014. Вип. 44. С. 55–63.
6. Соляник А. А. Фрідьєва Надія Яківна : бібліотекознавець. *Українська бібліотечна енциклопедія*. 02.12.2024. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/Фрідьєва%20Надія%20Яківна> (дата звернення: 12.11.2025).
7. Фрідьєва Надія Яківна : (до 120 річчя від дня народж.) : біобібліогр. покажч. / Харків. держ. акад. культури, Б-ка ; [уклад.: С. В. Євсеєнко, Н. М. Березюк]. Харків : ХДАК, 2015. 72 с.